

دانشگاه سям نور
پ

حوزه‌های خوشنویسی در جهان اسلام

(رشته کتابت و نگارگری-گرایش خوشنویسی)

علی اصغر مقتدائی   مهران بهزادی

امروزه کتاب‌خوانی و علم‌آموزی، نه تنها یک وظیفه‌ی ملی، که یک واجب دینی است.

مقام معظم رهبری

در عصر حاضر یکی از شاخصه‌های ارزیابی رشد، توسعه و پیشرفت فرهنگی هر کشوری میزان تولید کتاب، مطالعه و کتاب‌خوانی مردم آن مرز و بوم است. ایران اسلامی نیز از دیرباز تاکنون با داشتن تمدنی چندهزارساله و مراکز متعدد علمی، فرهنگی، کتابخانه‌های معتبر، علما و دانشمندان بزرگ با آثار ارزشمند تاریخی، سرآمد دولت‌ها و ملت‌های دیگر بوده و در عرصه‌ی فرهنگ و تمدن جهانی به‌سان خورشیدی تابناک همچنان می‌درخشد و با فرزندان نیک‌نهاد خویش هنرنمایی می‌کند. چه کسی است که در دنیا با دانشمندان فرزانه و نام‌آور ایرانی همچون ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی، فارابی، خوارزمی و ... همچنین شاعران برجسته‌ای نظیر فردوسی، سعدی، مولوی، حافظ و ... آشنا نباشد و در مقابل عظمت آنها سر تعظیم فرود نیاورد. تمامی این افتخارات ارزشمند، برگرفته از میزان عشق و علاقه فراوان ملت ما به فراگیری علم و دانش از طریق خواندن و مطالعه منابع و کتاب‌های گوناگون است. به شکرانه‌ی الهی، تاریخ و گذشته ما، همیشه درخشان و پربار است. ولی اکنون در این زمینه در چه جایگاهی قرار داریم؟ آمار و ارقام ارائه‌شده از سوی مجامع و سازمان‌های فرهنگی در مورد سرانه‌ی مطالعه‌ی هر ایرانی، برایمان چندان امیدوارکننده نمی‌باشد و رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز از این وضعیت بارها اظهار گله و ناخشنودی نموده‌اند.

کتاب، دروازه‌ای به سوی گستره‌ی دانش و معرفت است و کتاب خوب، یکی از بهترین ابزارهای کمال بشری است. همه‌ی دستاوردهای بشر در سراسر عمر جهان، تا آنجا که قابل کتابت بوده است، در میان دست‌نوشته‌هایی است که انسان‌ها پدید آورده و می‌آورند. در این مجموعه‌ی بی‌نظیر، تعالیم الهی، درس‌های پیامبران به بشر، و همچنین علوم مختلفی است که سعادت بشر بدون آگاهی از آنها امکان‌پذیر نیست. کسی که با دنیای زیبا و زندگی‌بخش کتاب ارتباط ندارد بی‌شک از مهم‌ترین دستاورد انسانی و نیز از بیشترین معارف الهی و بشری محروم است. با این دیدگاه، به‌روشنی می‌توان ارزش و مفهوم رمزی عمیق در این حقیقت تاریخی را دریافت که اولین خطاب خداوند متعال به پیامبر گرامی اسلام (ص) این است که «بخوان!» و در اولین

سوره‌ای که بر آن فرستاده‌ی عظیم‌الشان خداوند، فرود آمده، نام «قلم» به تجلیل یاد شده‌است: «إِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه‌ی انسانی، همین بس که تمامی ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده‌اند.

دانشگاه پیام‌نور با گستره‌ی جغرافیایی ایران‌شمول خود با هدف آموزش برای همه، همه‌جا و همه‌وقت، به‌عنوان دانشگاهی کتاب‌محور در نظام آموزش عالی کشورمان، افتخار دارد جایگاه اندیشه‌سازی و خردورزی بخش عظیمی از جوانان جویای علم این مرز و بوم باشد. تلاش فراوانی در ایام طولانی فعالیت این دانشگاه انجام پذیرفته تا با بهره‌گیری از تجربه‌های گرانقدر استادان و صاحب‌نظران برجسته کشورمان، کتاب‌ها و منابع آموزشی درسی شاخص و خودآموز تولید شود. در آینده هم، این مهم با هدف ارتقای سطح علمی، روزآمدی و توجه بیشتر به نیازهای مخاطبان دانشگاه پیام‌نور با جدیت ادامه خواهد داشت. به‌طور قطع استفاده از نظرات استادان، صاحب‌نظران و دانشجویان محترم، ما را در انجام این وظیفه‌ی مهم و خطیر یاری‌رسان خواهد بود. پیشاپیش از تمامی عزیزانی که با نقد، تصحیح و پیشنهادهای خود ما را در انجام این وظیفه‌ی خطیر یاری می‌رسانند، سپاسگزاری می‌نماییم. لازم است از تمامی اندیشمندانی که تاکنون دانشگاه پیام‌نور را منزلت‌اندیشه‌سازی خود دانسته و ما را در تولید کتاب و محتوای آموزشی درسی یاری نموده‌اند، صمیمانه قدردانی گردد. موفقیت و بهروزی تمامی دانشجویان و دانش‌پژوهان عزیز آرزوی همیشگی ما است.

دانشگاه پیام‌نور

فهرست مطالب کتاب

یازده

پیشگفتار

فصل اول: گسترش اسلام و پیدایش خطوط در دوران اسلامی

- ۱ هدف کلی
- ۱ هدف‌های یادگیری
- ۱ ۱-۱ دعوت به اسلام
- ۳ ۲-۱ گسترش اسلام
- ۵ ۳-۱ خط کوفی در صدر اسلام
- ۶ ۴-۱ حوزه‌های خوشنویسی در جهان اسلام

فصل دوم: حوزه‌های خوشنویسی در ایران

- ۷ هدف کلی
- ۷ هدف‌های یادگیری
- ۷ ۱-۲ خط و نوشتار قبل از اسلام در ایران
- ۸ ۲-۲ خط و نوشتار در امپراتوری هخامنشی
- ۱۰ ۳-۲ خط و نوشتار در زمان اشکانیان و ساسانیان
- ۱۵ ۴-۲ خراسان بزرگ قبل از اسلام
- ۱۷ ۵-۲ خراسان بزرگ در دوران اسلامی
- ۱۸ ۶-۲ تأسیس نظامیه‌ها در دوره سلجوقیان
- ۲۲ ۷-۲ رواج خط و خوشنویسی در ایران
- ۲۴ ۸-۲ تحول خوشنویسی با ابداع اقلام سته در ایران
- ۲۷ ۹-۲ خوشنویسی در کتاب‌آرایی مکتب ایلخانی
- ۲۹ ۱۰-۲ خوشنویسی در کتاب‌آرایی مکتب هرات
- ۳۲ ۱۱-۲ پیدایش خطوط فارسی (تعلیق، نستعلیق و شکسته‌نستعلیق)
- ۳۴ ۱-۱۱-۲ خط تعلیق

۳۶	۲-۱۱-۲ خط نستعلیق
۴۳	۲-۱۱-۳ خط شکسته نستعلیق
۴۷	۲-۱۲ خط نسخ ایرانی
۴۸	۲-۱۳ خط و خوشنویسی در بناهای اسلامی ایران
۵۰	۲-۱۳-۱ بناهای اسلامی ایران تا اواسط قرن پنجم هجری
۵۰	۲-۱۳-۲ بناهای اسلامی ایران در دوره سلجوقی
۵۱	۲-۱۳-۳ بناهای اسلامی ایران در دوره ایلخانی
۵۱	۲-۱۳-۴ بناهای اسلامی ایران در دوره تیموری
۵۱	۲-۱۳-۵ بناهای اسلامی ایران در صفویه
۵۱	۲-۱۳-۶ بناهای اسلامی ایران در دوره زندیه
۵۲	۲-۱۳-۷ بناهای اسلامی ایران در دوره قاجار
۶۹	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل دوم
۷۱	فصل سوم: خوشنویسی در دولت عثمانی
۷۱	هدف کلی
۷۱	هدف‌های یادگیری
۷۱	۳-۱ خوشنویسی در دولت عثمانی
۷۳	۳-۱-۱ خط نسخ عثمانی
۷۸	۳-۱-۲ رواج خط نستعلیق در بین خوشنویسان عثمانی
۷۸	۳-۲ خط‌های ابداعی در دولت عثمانی
۷۸	۳-۲-۱ خط اجازه
۸۲	۳-۲-۲ خط دیوانی
۸۸	۳-۲-۳ خط طغرا
۹۰	۳-۲-۴ خط رقعه
۹۱	۳-۳ مساجد مهم ترکیه
۹۴	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل سوم
۹۵	فصل چهارم: خوشنویسی در حوزه عراق
۹۵	هدف کلی
۹۵	هدف‌های یادگیری
۹۵	۴-۱ تاریخچه عراق
۹۷	۴-۱-۱ خط و خوشنویسی در عراق (قبل از اسلام)
۹۸	۴-۲ پیدایش خط کوفی
۱۰۲	۴-۳ ابداع اقلام در دوره امویان و عباسیان
۱۰۳	۴-۴ تأسیس مراکز علمی
۱۰۴	۴-۴-۱ نظامیه بغداد
۱۰۴	۴-۴-۲ نظامیه موصل

۱۰۴	۳-۴-۴ نظامیه بصره
۱۰۵	۵-۴ یاقوت مستعصمی در بغداد
۱۰۶	۱-۵-۴ چهار حکایت درباره یاقوت مستعصمی
۱۰۷	۲-۵-۴ شاگردان برجسته یاقوت مستعصمی
۱۱۳	۶-۴ خط نسخ بغدادی
۱۱۷	۷-۴ بناهای اسلامی عراق
۱۱۹	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل چهارم
۱۲۱	فصل پنجم: خوشنویسی در یمن و عربستان
۱۲۱	هدف کلی
۱۲۱	هدف‌های یادگیری
۱۲۱	۱-۵ پیدایش خط در یمن و حجاز
۱۲۲	۱-۱-۵ اقوام معین
۱۲۳	۲-۱-۵ اقوام سبائی
۱۲۳	۳-۱-۵ قوم صابئین
۱۲۴	۴-۱-۵ اقوام حمیری
۱۲۵	۵-۱-۵ قبیله بنی‌لحیان
۱۲۵	۶-۱-۵ قوم ثمود
۱۲۵	۷-۱-۵ قوم صفا
۱۲۶	۲-۵ پیدایش خط عربی
۱۲۸	۳-۵ خوشنویسی کتیبه‌های پرده خانه خدا
۱۲۹	۴-۵ خوشنویسی کتیبه‌های مسجدالحرام
۱۳۱	۵-۵ خوشنویسی کتیبه‌های مسجدالنبی
۱۳۷	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل پنجم
۱۳۹	فصل ششم: خوشنویسی در هند، آسیای مرکزی و قفقاز
۱۳۹	هدف کلی
۱۳۹	هدف‌های یادگیری
۱۳۹	۱-۶ خوشنویسی در هند
۱۴۱	۱-۱-۶ خط نستعلیق در هند
۱۴۳	۲-۶ بناهای اسلامی هند
۱۴۳	۱-۲-۶ مسجد قوۃ‌الاسلام
۱۴۴	۲-۲-۶ قُطْب منار
۱۴۷	۱-۲-۶ تاج محل
۱۴۸	۳-۶ خطوط ابداعی در هند
۱۴۸	۱-۳-۶ خط بهاری
۱۴۹	۲-۳-۶ خط بابری

۱۵۰	۳-۳-۶ زلف عروس
۱۵۱	۴-۶ خوشنویسی در پاکستان
۱۵۲	۱-۴-۶ تاریخچه خوشنویسی پاکستان
۱۵۴	۵-۶ خوشنویسی در حوزه افغانستان
۱۵۴	۱-۵-۶ خوشنویسی در دوره گورکانیان
۱۵۸	۶-۶ بناهای اسلامی در آسیای مرکزی
۱۶۱	۷-۶ بناهای اسلامی در قفقاز جنوبی
۱۷۳	۸-۶ خوشنویسی در اندونزی
۱۷۳	۹-۶ خوشنویسی در مالزی
۱۷۴	۱۰-۶ خوشنویسی اسلامی در چین
۱۷۶	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل ششم
۱۷۷	فصل هفتم: حوزه‌های خوشنویسی در مصر و حبشه
۱۷۷	هدف کلی
۱۷۷	هدف‌های یادگیری
۱۷۷	۱-۷ خوشنویسی در مصر
۱۷۹	۲-۷ مساجد تاریخی مصر
۱۷۹	۱-۲-۷ مسجد جامع‌الازهر
۱۸۰	۲-۲-۷ مسجد ابن طولون قاهره
۱۸۲	۳-۲-۷ مسجد و مدرسه سلطان حسن قاهره
۱۸۳	۳-۷ ممالیک مصر
۱۸۵	۱-۳-۷ خوشنویسی در دوره ممالیک (قرن هفتم هجری قمری)
۱۸۶	۲-۳-۷ خوشنویسی در دوره ممالیک (قرن هشتم هجری قمری)
۱۸۸	۳-۳-۷ خوشنویسی در دوره ممالیک (قرن نهم هجری قمری)
۱۹۰	۴-۷ انواع خط در دوره ممالیک
۱۹۰	۱-۴-۷ خط نسخ در دوره ممالیک
۱۹۱	۲-۴-۷ خط ثلث در دوره ممالیک
۱۹۲	۳-۴-۷ خط طغرا در دوره ممالیک
۱۹۲	۴-۴-۷ خط تاج
۱۹۷	۵-۷ خط در حبشه
۱۹۸	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل هفتم
۱۹۹	فصل هشتم: حوزه‌های خوشنویسی مغرب
۱۹۹	هدف کلی
۱۹۹	هدف‌های یادگیری
۱۹۹	۱-۸ خوشنویسی در مغرب
۲۰۱	۲-۸ خوشنویسی در اسپانیا

۲۰۱	۱-۲-۸ مسجد جامع قرطبه
۲۰۳	۲-۲-۸ کاخ الحمراء
۲۰۵	۳-۸ مراکز مهم رواج خط در مغرب
۲۰۵	۱-۳-۸ قیروان
۲۰۷	۲-۳-۸ اندلس و خط اندلسی
۲۰۹	۳-۳-۸ فاس
۲۱۰	۴-۳-۸ سودان
۲۱۵	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل هشتم
۲۱۷	فصل نهم: حوزه خوشنویسی شام (سوریه)
۲۱۷	هدف کلی
۲۱۷	هدف‌های یادگیری
۲۱۷	۱-۹ حوزه جغرافیایی شام (سوریه)
۲۱۹	۱-۱-۹ قبة الصخره
۲۱۹	۲-۱-۹ مسجدالاقصی
۲۲۰	۳-۱-۹ مسجد جامع اموی دمشق
۲۲۳	۲-۹ پیدایش خط در شام (قبل از اسلام)
۲۲۳	۱-۲-۹ خط سُریانی
۲۲۴	۲-۲-۹ خط تدمری
۲۲۵	۳-۹ خوشنویسی در شام (دوران اسلامی)
۲۲۹	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل نهم
۲۳۱	کتابنامه

پیشگفتار

کتابت کلام الله مجید در صدر اسلام توسط کاتبان وحی بر مواد مختلفی همچون: پوست، چوب بی برگ و پهن درخت خرما، استخوان شانه گوسفند و شتر و صفحه‌های نازک صورت می گرفته است و سعی آن‌ها همواره بر زیبا و واضح نویسی قرآن بود. با گسترش اسلام کاتبانی از سرزمین‌های مختلف اسلامی قرآن مجید را خوشنویسی می کردند. تزئین و آرایش قرآن‌ها در ابتدا با اعراب گذاری و سپس با نشان آیات، تخمیس، تعشیر و سرسوره‌ها انجام می شد و در آغاز، خود خوشنویسان تذهیب قرآن‌ها و کتاب‌ها را به عهده داشتند.

با دعوت، حمایت و تشویق حاکمان و بزرگان دینی از خوشنویسان و نیز ابداع خطوط و تکامل آن‌ها، خوشنویسی رونق و گسترش یافت. خوشنویسان همواره سعی می نمودند تا قرآن و کتاب‌ها را که به آن‌ها سفارش داده می شد، به نحو احسن و زیبایی کتابت کنند.

از زمانی که دانشمندان و بزرگان مراکز مهم علمی را برای کتاب آرایسی تأسیس کردند، خوشنویسی به صورت جدی و رسمی شکل گرفت و خوشنویسان بزرگ و توانمندی پا به عرصه ظهور گذاشتند. آنان با نگارش کتب دینی، علمی و ادبی و تعلیم و تربیت هنرجویان خوشنویسی همواره در ترویج و گسترش این هنر اصیل و اسلامی تلاش فراوانی کردند. در مراکز مختلف کتاب آرایسی به تدریج تذهیب، تزئین و جدول کشی قرآن‌ها و کتاب‌ها به مذهب‌بان واگذار شد. حوزه‌های مختلف خوشنویسی در جهان اسلام از جمله: هرات، شیراز، تبریز و اصفهان در خراسان بزرگ؛ نظامیه‌های بغداد

و نیشابور؛ ترکیه در دولت عثمانی؛ قیروان، قرطبه و اندلس در اسپانیا؛ دمشق در شام؛ مملوکان در مصر و دیگر بلاد اسلامی هر یک در پیشرفت و تکامل خط و خوشنویسی نقش مهمی را ایفا نمودند.

در خاتمه از همکاری صمیمانه کلیه همکاران به‌ویژه دکتر مهران فرج‌اللهی (مدیرکل دفتر تدوین)، سرکار خانم زینب حیدری عراقی (کارشناس تدوین)، آقای اصغر پناه‌زاده خانمیری (ویراستار علمی) و سرکار خانم سارا وطن‌آبادی (ویراستار زبانی) به‌دلیل زحمات بی‌دریغشان در راستای چاپ کتاب، کمال سپاسگزاری و امتنان را داریم.

علی‌اصغر مقتدائی - مهران بهزادی

فصل اول

گسترش اسلام و پیدایش خطوط در دوران اسلامی

هدف کلی

آشنایی با مکان‌های گسترش اسلام

هدف‌های یادگیری

در پایان این فصل دانشجو باید:

۱. سرزمین‌هایی که نامه دعوت به اسلام توسط پیامبر اسلام (ص) ارسال شد را بداند.
۲. مکان‌های گسترش اسلام در زمان پیامبر اسلام (ص) را بشناسد.
۳. اولین کاتب قرآن را نام ببرد.
۴. انواع خطوط کوفی تزئینی را توضیح دهد.

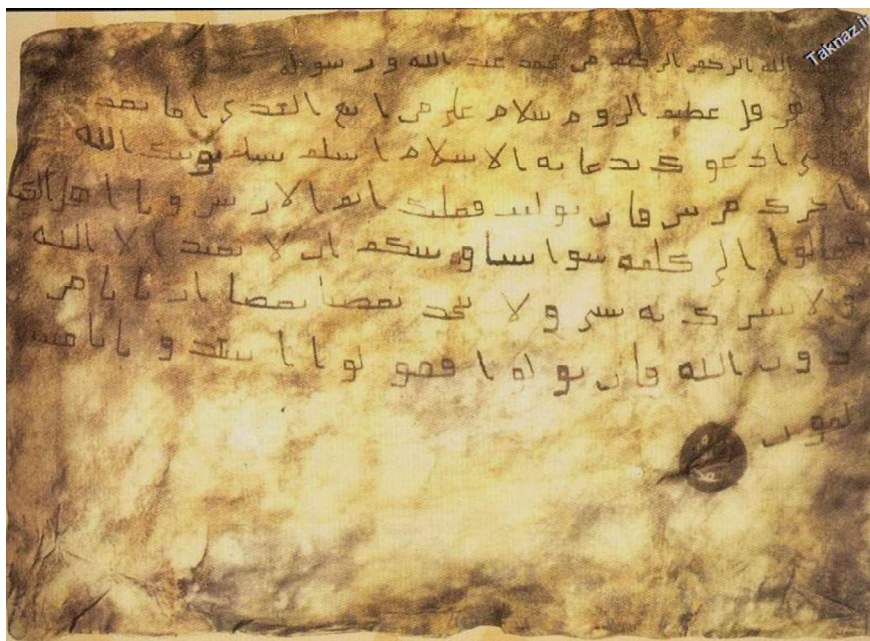
۱-۱ دعوت به اسلام

پیامبر بزرگ اسلام حضرت محمد (ص)، با هجرت از مکه به مدینه پایه‌های سیاسی اسلام را بنا نهاد و برای دفاع از آن در مقابل دشمنان خود ایستادگی کرد. همچنین چندین جنگ (جنگ موته و تبوک) را برای تحکیم و حفظ ثغور اسلامی با رومیان در شام داشت و به دنبال صلح حدیبیه با مکیان، در نهایت موفق به فتح مکه بدون خونریزی شد.

رسول خدا^(ص) در یکی از روزهای ماه محرم سال هفتم هجرت، فرستادگان خود را با نامه‌هایی به سوی پادشاهان و فرمانروایان جهان روانه کردند و آنان را به اسلام دعوت نمودند. این پادشاهان و امیران عبارت بودند از: هرقل، قیصر روم؛ کسری (خسرو پرویز)، پادشاه ایران؛ نجاشی، پادشاه حبشه؛ مُقَوَّقَس، فرمانروای قبط (مصر)؛ منذر بن ساوی، امیر بحرین؛ حارث بن اَبی شَمَر الغسانی، امیر شام؛ هُوذَة بن علی الحنفی، فرمانروای یمامه؛ جِیْفَر و عبد فرزندان جُلندی در عمان و یمن. این نامه‌ها را کاتبان مخصوص به خط مبسوط و نسخی قدیم نگاشته‌اند (مقتدائی، ۱۳۹۴: ۲۶۴).

شکل ۱-۱. نامه پیامبر اسلام^(ص) به منذر بن ساوی به خط نسخی، کتابخانه وین، اتریش

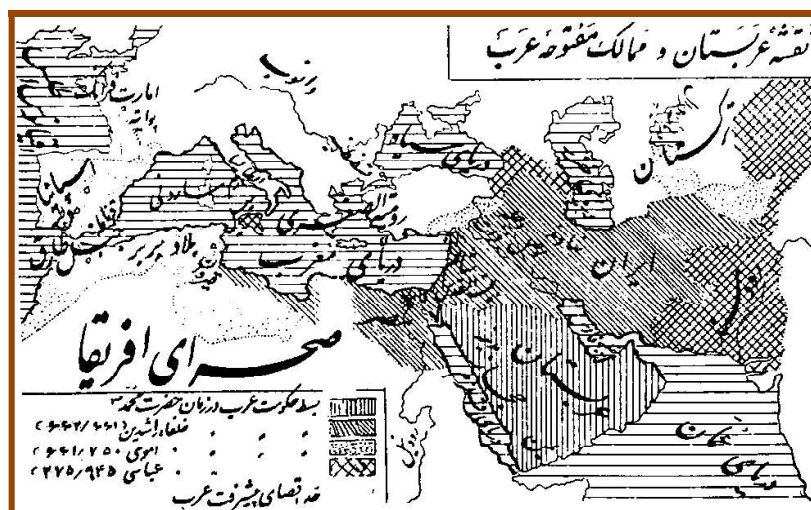
شکل ۱-۲. نامه پیامبر اسلام (ص) به هرقل فرمانروای روم به خط مبسوط

۱-۲ گسترش اسلام

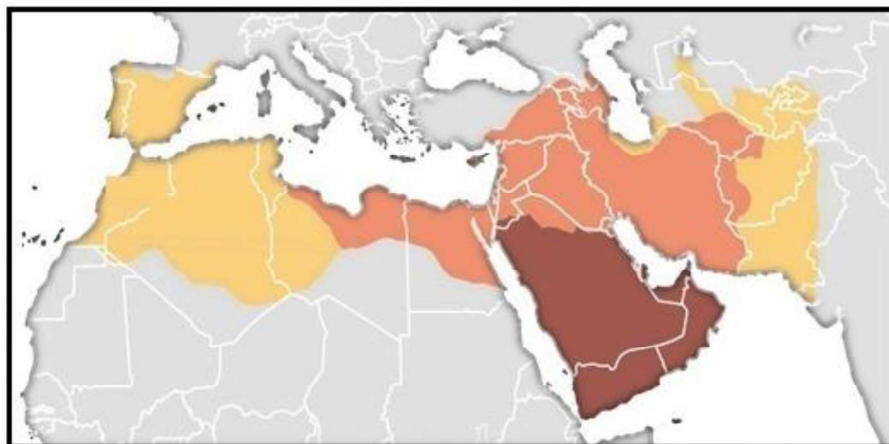
در زمان پیامبر اسلام (ص)، نیمه غربی جزیره العرب در دست مسلمانان بود. پس از رحلت پیامبر اسلام (ص) در عهد ابوبکر تمام شبه جزیره تصرف شد. در زمان خلیفه دوم مسلمانان به نبرد با رومیان پرداختند و سراسر شام، که قبلاً یکی از پایگاه‌های مهم آنان بود به دست مسلمانان افتاد. در این زمان دمشق و یرموک فتح شد و بیت المقدس به هنگام سفر عمر به شام از سوی اُسقف اعظم تسلیم شد. همچنین مسلمانان، ماوراءالنهر و شمال دریای مکران و همه ایران (به جز سواحل جنوبی دریای مازندران و گیلان) و سرزمین عراق و باریکه سواحل لیبی را تصرف کردند. در زمان عثمان مسلمانان تا دریاچه آرال و کناره‌های دریای کاسپین و دریای سیاه (شرق آسیای صغیر و جنوب قفقاز)، جنوب آسوان و قسمت اعظم سواحل لیبی را تصرف کردند.

دین مبین اسلام به عنوان کامل‌ترین و جامع‌ترین دین الهی از سوی خداوند بزرگ برگزیده و به انسان معرفی شده است. یکی از وظایف مهم مسلمانان، تبلیغ و دعوت عمومی آن است تا به اراده و مشیت الهی، حکومت و حاکمیت جهانی اسلام

تحقق یابد. فرهنگ و تمدن اسلام، مجموعه باورها و ارزش‌های اسلامی است و نمود آن در پیشرفت علم و هنر و ظهور نهادهای اجتماعی و سیاسی در بین ملل و مردمی است که اسلام را به عنوان دین خود پذیرفتند. فرهنگ اسلام توانست در طول چند قرن تمدنی عظیم و بی‌نظیر را در منطقه وسیعی از جهان به وجود آورد. تأکید پیامبر اسلام (ص) و ائمه اطهار علیهم السلام بر آموختن علم و دانش و تجلیل از علما و فضلا همواره در احادیث و روایات بر آن تأکید شده است. به‌ویژه از زمان امام جعفر صادق (ع) دانش و دانش‌آموزی رونق تمام داشت. با استقرار نظام نوین اسلام، مراکز مهمی برای گسترش علوم و فنون و هنرهای اسلامی تأسیس شد از جمله: بیت‌الحکمه و نظامیه بغداد، نظامیه نیشابور و دارالعلم فاطمیون مصر. همچنین مراکز کتاب‌آرایی مانند ربع رشیدی که توسط خواجه رشیدالدین فضل‌الله در دوره ایلخانان و کتابخانه هرات توسط بایسنقر میرزا در دوره تیموریان تأسیس شد که در آن‌ها خوشنویسان، مصوران، مذهبان، مجلدان و صحافان در آنجا به استنساخ، تصویرگری و تذهیب کتب پرداختند. از اوایل دوران اسلامی با نگارش کلام‌الله مجید توسط کاتبان و خوشنویسان، خط و کتابت رواج یافت و روزبه‌روز بر زیبایی و آرایش قرآن‌ها افزوده شد. کتیبه‌نویسی در معماری خصوصاً مساجد، مدارس و مقابر در کلیه سرزمین‌های اسلامی موجب زیباتر شدن و پیشرفت و تکامل خطوط گردید.

شکل ۱-۳. نقشه عربستان و قلمرو اسلام از زمان پیامبر اکرم (ص) تا خلفای عباسی (تاریخ اسلام، فیاض)

گسترش قلمرو اسلام در زمان پیامبر اکرم (ص) (۶۲۲-۶۳۲ م)

گسترش قلمرو اسلام در زمان خلفا (۴۱-۱۱ هـ ق)

گسترش قلمرو اسلام در دوره امویان (۴۱-۱۳۳ هـ ق)

شکل ۱-۴. نقشه گسترش قلمرو اسلام از زمان پیامبر اکرم (ص) تا خلفای اموی

۱-۳ خط کوفی در صدر اسلام

در الفهرست آمده است: «اولین کسی که در صدر اسلام قرآن نوشت و به حسن خط اشتهار داشت، خالد بن ابی الهیاج بود» (ابن الندیم، ۱۳۸۱: ۱۴).

در قرون اولیه اسلامی، خطوط کوفی مائل، مشق و پیرآموز برای کتابت کلام الله مجید، خط کوفی آجری برای کتیبه‌های برج‌ها و انواع کوفی تزئینی به صورت گچ‌بری بر روی محراب‌های مساجد، مدارس و مقابر استفاده می‌شده است. ناجی زین‌الدین المصنف خطوط کوفی را به نام شهرها و سرزمین‌های فتح‌شده شرق و غرب برای مسلمین نام‌گذاری کرده و این‌گونه برشمرده است: بصری، واسطی، حیری، مصری، نباری (واقع در طرابلس)، قیروانی، قرطبی و شامی. وی همچنین نمونه‌هایی از خطوط کوفی: بسیط، مورق، مزهر، مترابط، معقد، متعاقد الرؤوس، مضافور، زخرفی، ذی‌اطار، تریعی و مشکول را در *بدائع الخط العربی* آورده است (المصنف، صفحات متعدد کتاب).

انواع دیگر خطوط کوفی که تا قرن ششم هجری بر بناهای اسلامی و کتیبه‌های آجری، گچ‌بری، سنگی، فلزی و چوبی رواج داشته و برخی از آنها توأم با خطوط ثلث و محقق به صورت کاشی‌کاری تا به امروز مورد استفاده است و عبارت‌اند از: معقلی، خراسانی، غوری، مصری، منکسر، مصور، متلاصق، مظفر، زخرفی، سنجری، گره‌دار، مورق، متداخل، مزهر، مشبک، نیشابوری، مدور، موشح و مشکّل (مقتدائی، ۱۳۹۴: ۳۶۷-۲۹۵).

۱-۴ حوزه‌های خوشنویسی در جهان اسلام

گسترهٔ ممالک اسلامی علاوه بر جنوب و غرب ایران، در شرق (سیستان و خراسان)، در شمال غرب (آذربایجان و ارمنستان و در غرب تمامی شامات (اردن، سوریه، فلسطین، لبنان و مصر) را شامل می‌شد. در دورهٔ اموی مغرب و اندلس نیز بر تصرفات اسلام افزوده شد.

حوزه‌های خوشنویسی در جهان اسلام عبارت‌اند از:

- حوزه‌های خوشنویسی در ایران،
- خوشنویسی در دولت عثمانی،
- خوشنویسی در حوزهٔ عراق،
- خوشنویسی در یمن و عربستان،
- حوزه‌های خوشنویسی شام (سوریه، فلسطین، مصر، لبنان و اردن)،
- حوزه‌های خوشنویسی در شبه قارهٔ هند و قفقاز،
- حوزه‌های خوشنویسی در آفریقا و مغرب.

فصل دوم

حوزه‌های خوشنویسی در ایران

هدف کلی

آشنایی با حوزه‌های خوشنویسی در خراسان بزرگ

هدف‌های یادگیری

در پایان این فصل دانشجو باید:

۱. انواع خطوط قبل از اسلام در ایران را توضیح دهد.
۲. خطوط کوفی گچ‌بری‌شده بر محراب مساجد را بشناسد.
۳. تحولات خط در خراسان قدیم را بررسی کند.
۴. شیوه‌های کاربرد خط در بناهای اسلامی و انواع آن را بیان کند.
۵. چگونگی پیدایش خطوط ایرانی را توضیح دهد.

۱-۲ خط و نوشتار قبل از اسلام در ایران

ایران از دیرباز مهد فرهنگ و تمدن و هنر بوده است. ایرانیان باستان از علوم مختلف، خصوصاً خط و خوشنویسی، بهره‌مند بوده‌اند و همواره در ترویج آن کوشش‌های فراوان کرده‌اند. کتیبه‌های قرون اولیه اسلامی که بر بناهای ایران در خراسان بزرگ با انواع خطوط کوفی نگاشته شده، حاکی از نقش ایرانیان در ابداع و تکامل خط کوفی دارد. قرآن‌ها و نسخ خطی به‌جا مانده از دوران اسلامی و نیز کتیبه‌های مساجد، مدارس و مقابر که با خطوط کوفی، محقق، ثلث و نستعلیق توسط استادان خوشنویسی نگاشته شده، نشان می‌دهد که ایرانیان بیشترین سهم را در تکامل و اشاعه خط و خوشنویسی در جهان اسلام داشته‌اند.

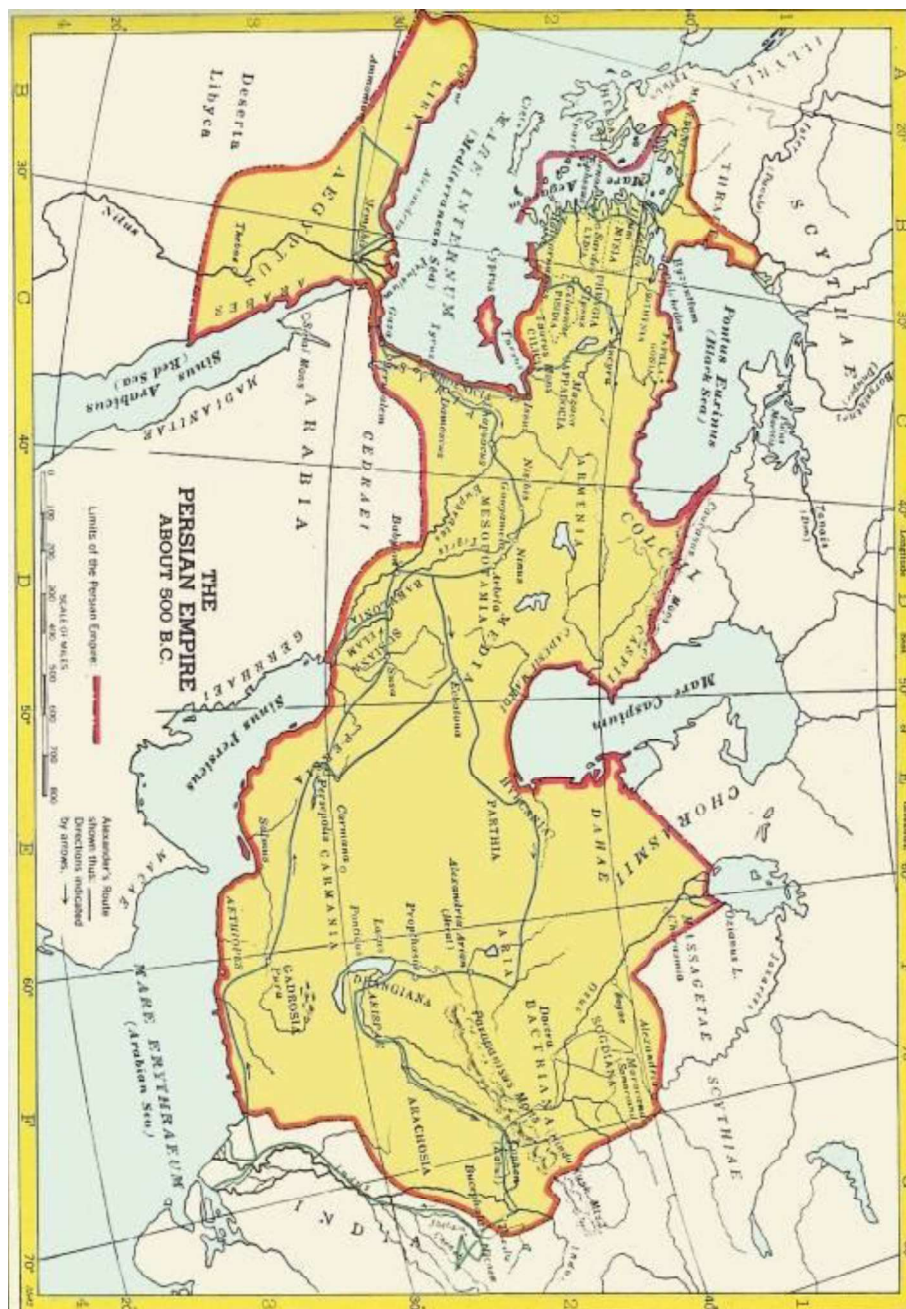
۲-۲ خط و نوشتار در امپراتوری هخامنشی

در زمان داریوش کبیر، امپراتوری بزرگ ایران به منتهای درجه بزرگی و عظمت خود رسیده بود. در آن زمان دولت مقتدر هخامنشی بر بیش از بیست ایالت حکومت می‌کرد. این ایالت‌ها عبارت بودند از: پارس، ماد، بابل، آشور، فلسطین، مصر، سوریه، فنیقیه، لیدیا، فریگی، یونیا، کاپادوسی، کیلیکیه، ارمنستان، قفقاز، افغانستان، بلوچستان، باختر رود سند در هندوستان، سغد، باکتريا، ماساگت‌ها و دیگر قبایل آسیای میانه. در دوران هخامنشی، پارسی‌ها تحت فرمان یک نفر، بر ۴۰ میلیون ساکنان این نواحی حکومت می‌کردند؛ چیزی که در تاریخ آن زمان بی‌سابقه بوده است (مقتدائی، ۱۳۹۴: ۱۹۴).

کتیبه‌های هخامنشی را کاتبان و حجاران به خط میخی پارسی می‌نوشتند و به‌دلیل قلمرو حکومتشان برخی از کتیبه‌ها، مانند گنج‌نامه همدان و بیستون، به فرمان داریوش به سه زبان ایلامی، بابلی و پارسی باستان نوشته شده است. به‌جز کتیبه‌های سنگی که به خط میخی نوشته می‌شدند، مردم برای حوائج روزانه از خط آرامی استفاده می‌کردند (همان: ۲۳۱).

با توجه به آثار به‌جا مانده از تمدن‌های باستانی، انواع خط‌های میخی بدین‌گونه بوده است: خط میخی بابلی^۱، خط میخی آشوری^۲، خط میخی ایلامی^۳، خط میخی اکدی^۴، خط میخی اورارتویی^۵، خط میخی خوری^۶، خط میخی اوگاریتی (رأس‌الشمرا)^۷، خط میخی هیتی^۸ و خط میخی سایر ملت‌های شرق باستان (همان: ۱۵۸).

۱. «بابل» از تمدن‌های بین‌النهرین (میان‌رودان) که اکنون از شهرهای عراق است.
۲. «آشور» (Assyria) نام کشوری باستانی است که در حدود سال ۲۰۰۰ ق م در قسمت علیای رود دجله به ظهور رسید. تخت‌گاهش شهر نینوا (Nineveh)، در قرن هفتم ق م به اوج شکوفایی خود رسید و وسعت خاک آن از مغرب ایران تا ساحل مدیترانه و مصر امتداد یافت (کریمر، ۱۳۷۵: ۳۳).
۳. «ایلام» نام قوم و تمدن قدیم تاریخی است که در جنوب ایران (خوزستان فعلی) در ۴۰۰۰ سال ق م وجود داشته است (همان: ۶۷).
۴. «اکد» نام قوم و مملکتی است در شمال غربی بین‌النهرین. (میان‌رودان)
۵. آشوری‌ها قسمتی از ارمنستان را به نام «اورارتو» می‌خواندند. سرزمین ارمنستان از فلات‌های متعدد و کوهستان‌های بلند تشکیل شده است و دو قله معروف «آارات بزرگ» و «آارات کوچک» در آن قرار دارند (به‌منش، ۱۳۴۷: ۳۲۳).
۶. خوری‌ها در ناحیه شمال غربی بین‌النهرین (میان‌رودان) سکونت داشتند.
۷. اوگاریت Ougarit یا رأس‌الشمرا، ناحیه‌ای است در شام (جنوب لاذقیه فعلی) که محل اکتشاف یکی از تمدن‌های باستانی در حدود قرن ۱۳ ق م است.
۸. هیتی‌ها اقوامی بودند که در هزاره دوم قبل از میلاد در آسیای صغیر سکنی داشتند (کریمر، ۱۳۷۵: ۱۱۲).

شکل ۱-۲. نقشه امپراتوری بزرگ ایران در زمان هخامنشیان